'श्रीवत्स' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
अन्तर्गत महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम नेपाली
विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष
दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

मेदिनी बराल

क्याम्पस दर्ता नं. ३६/०६४ (इ.सं. २००७)
शैक्षिक वर्ष : २०६४/६६(इ.सं. २००७-२००९)
परीक्षा क्रमाङ्क : १००१९
त्रि.वि. दर्ता नं.: ६-३-१-११८२-२००७
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम
नेपाली विभाग

वि.सं.: २०७१
इ.स.: २०१५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम

नेपाली विभाग

इलाम

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, नेपाली विभागका छात्र मेदिनी बरालले स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको 'श्रीवत्स' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

	नाम,पद	हस्ताक्षर
विभागीय प्रमुख	रामप्रसाद गुरागाँई उप-प्राध्यापक म.र.ब. क्याम्पस, इलाम	
वाह्य परीक्षक	प्रा.माधव भण्डारी (केन्द्रीय क्याम्पस, कीर्तिपुर,सेवानिवृत्त)	
शोध निर्देशक	रामप्रसाद गुरागाँई उप-प्राध्यापक म.र.ब. क्याम्पस, इलाम	

मितिः- वि.सं.:- २०७२/०३/२१ (ई.स. जुलाई, २०१५)

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, नेपाली विभागका छात्र मेदिनी बरालले स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको 'श्रीवत्स' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : वि.सं.: २०७१/१२/०६

इ.सं.: २०१५/०३/२०

....

शोधनिर्देशक

(रामप्रसाद गुरागाँई)

उप-प्राध्यापक

नेपाली विभाग

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस

इलाम

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु रामप्रसाद गुरागाईंको प्राज्ञिक निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यो शोधपत्र तयार पार्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र चुनौतिहरुसँग जुध्ने प्रेरणा दिंदै सही मार्गदर्शन गराएर अघि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना व्यावहारिक कार्यव्यस्ततालाई थाती राखी समुचित दिग्दर्शन गराउनुभएकामा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन एवम् सहृदय श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा आफ्नो कर्तव्यस्ततालाई परवाह नगरी अमूल्य समय निकालेर समयसमयमा प्रत्यक्ष तथा साङ्केतिक निर्देशन, सुझाव तथा हौसला दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने नेपाली विभागका सम्पूर्ण गुरुहरुप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी शोधकार्य गर्न प्रेरित गर्नुहुने भान्जा रमेश पौडेल र भतिजा हिमालय बरालप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । शोधपत्रको पाण्डुलिपिलाई यथासम्भव शुद्धताका साथ टङ्कन गर्ने मित्र शान्तिराम नेपाल र शोधपत्रलाई प्रिन्ट गरी सहयोग गर्ने मिलिस्टार कम्प्युटर सेन्टर रत्न चोक इलामका अर्पण राई, गीता निरौलाप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

यसरी नै आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनको शुभारम्भ गर्नुहुने पिता स्व. महारुद्र बराल र माता स्व. पद्मादेवी बरालप्रति म ऋणी छु । अध्ययन गर्न पटक-पटक हौसला र प्रेरणा दिने श्रीमती चन्द्रमाया बरालप्रति आभार प्रकट गर्दछु । छोरा भरत बराल, छोरीहरु जमुना र दुर्गा बराल धन्यवादका पात्र रहेका छन् ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम, नेपाली विभाग समक्ष पेश गर्दछु ।

मितिः वि.सं.: २०७१/१२/०६

इ.स.: २०१५/०३/२०

(मेदिनी बराल)
शोधार्थी
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम
नेपाली विभाग, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष

शोध-सार

वि.सं. १९९९ साल चैत्र १२ गते झापा जिल्लाको शान्तिनगर गा.वि.स. मा जन्मिएका मित्रप्रसाद दाहालले नेपाली साहित्यको कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्यको विधामा आफ्नो लेखनीलाई अगाडि बढाएका छन् । नेपाली साहित्याकाशमा नेपालका विभिन्न भूभाग र भारतका भूभागबाट धार्मिक, नैतिक,प्रभाव तथा प्रेरणा ग्रहण गरेका दाहालले पौराणिक र धार्मिक ग्रन्थको पृष्ठभूमिमा उभिएर आफ्नो सृजनालाई गतिवान् र बलवान् बनाएका छन् । मित्रप्रसाद दाहालको 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन यस शोधप्रबन्धमा गरिएको छ ।

महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालको श्रीवत्स महाकाव्यको विश्लेषण गर्ने क्रममा यस शोध प्रबन्धलाई जम्मा पाँच भागमा बाँडिएको छ ।

यस शोध प्रबन्धको प्रथम परिच्छेदमा शोधपरिचय शीर्षक राखिएको छ । त्यसका उपशीर्षकहरुमा क्रमशः शोधपत्रको शीर्षक, शोधपत्रको प्रयोजन, विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यका उद्देश्यहरु, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्व, प्राक्कल्पना, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधसामग्री संकलन विधि र शोधपत्रको रुपरेखा रहेका छन् ।

यस शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेदमा मित्रप्रसाद दाहालको संक्षिप्त परिचय र काव्ययात्रा शीर्षक राखिएको छ । यसका उपशीर्षकहरुमा मित्रप्रसाद दाहालको जीवनी अन्तर्गत जन्म र बाल्यकाल, शिक्षादिक्षा र विवाह राखिएको छ । व्यक्तित्व अन्तर्गत सेवा र व्यक्तित्व , पुरस्कार तथा सम्मान राखिएको छ। यसै परिच्छेदको अर्को उपशीर्षकमा महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालको काव्ययात्रा अन्तर्गत दुई चरणमा उनको काव्ययात्राको वर्णन गरिएको छ ।

यस शोधप्रबन्धको तेस्रो परिच्छेदमा महाकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय, विकासक्रम शीर्षक राखिएको छ । यसका उपशीर्षकहरुमा महाकाव्यको परिभाषा अन्तर्गत पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन, पश्चिमी महाकाव्य चिन्तन र नेपाली महाकाव्य चिन्तनको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ । यही परिच्छेदको दोस्रो उपशीर्षकमा महाकाव्यका तत्त्वहरु क्रमशः सर्गबद्धता, पात्रविधान, परिवेशविधान, छन्दोबद्धता, रसाभिव्यक्ति, उद्देश्य, अलङ्कृत, भाषाशैली र नामाकरणलाई पूर्वीय मान्यता अनुरुप वर्णन गरिएको छ । तेस्रो उपशीर्षकमा संस्कृत

महाकाव्यको परम्परा विकासको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ । चौथो उपशीर्षकमा आधुनिक नेपाली महाकाव्य : पृष्ठभूमि, प्रवर्तन र विकासप्रक्रिया अन्तर्गत क्रमशः पृष्ठभूमि, प्रवर्तन उल्लेख गरिएको छ । उपशीर्षककै अर्को उपशीर्षक अन्तर्गत आधुनिक नेपाली महाकाव्यको विकास प्रक्रियाका प्रमुख धारा अन्तर्गत स्वच्छन्दतावादी धारा, परिष्कारवादी धारा, प्रगतिवादी धारा, प्रयोगवादी धारा र उत्तरप्रयोगवादी धाराको चिनारी दिइएको छ । यसै उपशीर्षकमा नेपाली महाकाव्यको परिष्कारवादी धारा अन्तर्गत महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालको 'श्रीवत्स' महाकाव्यलाई नेपाली साहित्यको परिष्कारवादी महाकाव्यको धारामा स्थापित गराइएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा श्रीवत्स महाकाव्यको अध्ययन शीर्षक राखिएको छ । यस अन्तर्गत पृष्ठभूमि, परिष्कारवादको पृष्ठभूमि, मान्यता र नेपाली साहित्यमा परिष्कारवाद उपशीर्षक राखिएका छन् । परिष्कारवादी महाकाव्यका रुपमा यहींनेर श्रीवत्स महाकाव्यलाई सिद्धान्ततः व्याख्याका लागि आधार लिइएको छ । तेस्रो उपशीर्षकमा श्रीवत्स महाकाव्यको विश्लेषण अन्तर्गत क्रमशः लेखनगत सन्दर्भ, पूर्वीय महाकाव्य तत्त्वका आधारमा श्रीवत्स महाकाव्यका तत्त्वहरु : सर्गबद्धता, कथावस्तु, पात्रविधान, परिवेशविधान, छन्दोबद्धता, रसाभिव्यक्ति, उद्देश्य, अलङ्कृत भाषाशैली र शीर्षकीकरणका आधारमा विश्लेषण एवम् मूल्याङ्कन गरिएको छ । यही परिच्छेदको चौथो उपशीर्षकमा महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालका महाकाव्यात्मक प्रवृत्ति एवम् विशेषताहरुलाई श्रीवत्स महाकाव्यका आधारमा निरुपण गरिएको छ।

पाचौं परिच्छेद अन्तर्गत उपसंहार एवम् निष्कर्श शीर्षक राखिएको छ । उपसंहार अन्तर्गत प्रत्येक परिच्छेदको संक्षिप्त कथ्य समावेश गरिएको छ र अन्त्यमा सम्भावित शोध शीर्षकहरु पनि समावेश छन् । सन्दर्भग्रन्थसूची शीर्षकमा यो शोध-प्रबन्ध तयार पार्ने क्रममा प्रयोग गरिएका पाठ्यपुस्तक र पत्रपत्रिकाको सूची राखिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय १-६

१.१. शोधशीर्षक १

१.२. शोधकार्यको प्रयोजन १

१.३. विषय परिचय १

१.४. समस्या कथन १

१.५. शोधकार्यका उद्देश्य २

१.६. पूर्वकार्यको समीक्षा ३

१.७. शोधकार्यको औचित्य र महत्व ५

१.८. प्राक्कल्पना ५

१.९. शोधकार्यको सीमाङ्कन ५

१.१०. शोध सामाग्री सङ्कलन विधि ६

१.११. शोधपत्रको रुपरेखा ६

दोस्रो परिच्छेद

मित्रप्रसाद दाहालको संक्षिप्त परिचय ७-१२

२.१. मित्रप्रसाद दाहालको जीवनी ७

२.१.१. जन्म र बाल्यकाल ७

२.१.२. शिक्षा-दीक्षा र विवाह ७

२.२ व्यक्तित्व ८

२.२.१. सेवा र व्यक्तित्व ८

२.२.२. पुरस्कार तथा सम्मान १०

२.३. महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालको काव्ययात्रा १०

२.३.१. पहिलो चरण (वि.सं. २०२२-२०५६ सम्म) ११

२.३.२. दोस्रो चरण (वि.सं. २०५६-हालसम्म) १२

तेस्रो परिच्छेद

महाकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय १३-३५

३.१. महाकाव्यको परिभाषा १३

३.१.१. महाकाव्यको परिभाषाः पूर्वीय चिन्तनका आधारमा १३
३.१.२. महाकाव्यको परिभाषा : पाश्चात्य चिन्तनका आधारमा
३.१.२.१ एरिष्टोटलको महाकाब्य चिन्तन १६
३.१.३. नेपाली महाकाव्य चिन्तन १६
३.२. महाकाव्यका तत्त्वहरु १८
३.२.१ सर्गबद्धता १८
३.२.२. महान् पात्र : पात्रविधान १८
३.२.३. विविध काव्यस्थानको चित्रण : परिवेशविधान २०
३.२.४. छन्दोवद्धता २०
३.२.५. रसाभिव्यक्ति २१
३.२.६. चतुर्वर्गको चित्रण : उद्देश्य २१
३.२.७. अलङ्कृत भाषाशैली २२
३.२.८. नामकरण /शीर्षकीकरण २३
३.३. संस्कृत महाकाव्यको परम्परा र विकास २३
३.४ आधुनिक नेपाली महाकाव्य : पृष्ठभूमि, प्रवर्तन र विकासप्रक्रिया २६
३.४.१. पृष्ठभूमि २६
३.४.२. प्रवर्तन २९
३.४.३. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको विकास-प्रक्रियाका प्रमुख धारा २९
३.४.३.१. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको स्वच्छन्दतावादी धारा ३०
३.४.३.२. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको परिष्कारवादी धारा : ३२
३.४.३.३. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको प्रगतिवादी धारा ३४
३.४.३.४. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको प्रयोगवादी धारा ३४
३.४.३.५. नेपाली महाकाव्यको उत्तरप्रयोगवादी / उत्तरआधुनिकतावादी धारा ३५

चौथो परिच्छेद

'श्रीवत्स' महाकाव्यको अध्ययन ३६-९६
४.१. पृष्ठभूमि ३६
४.२. परिष्कारवादको पृष्ठभूमि, मान्यता र नेपाली साहित्यमा परिष्कारवाद ३६

४.२.१. पृष्ठभूमि ३६
४.२.२. परिष्कारवादका प्रमुख मान्यता ३७
४.२.२.१. प्रयासपूर्ण निर्मित ३७
४.२.२.२. अनुकरण ३७
४.२.२.३. वस्तुनिष्ठता ३७
४.२.२.४. आत्मसंयम ३८
४.२.२.५. सार्वभौमिकता ३८
४.२.२.६. परम्पराप्रति सजगता ३८
४.२.३. नेपाली साहित्यमा परिष्कारवादी धारा ३८
४.३. 'श्रीवत्स' महाकाव्यको विश्लेषण ३९
४.३.१. लेखनगत सन्दर्भ ३९
४.३.२. पूर्वीय महाकाव्य तत्त्वका आधारमा 'श्रीवत्स' महाकाव्यको विश्लेषण ४१
४.३.२.१ सर्गबद्धता ४१
४.३.२.२ कथावस्तु ४३
४.३.२.३. पात्रविधान र चरित्रचित्रण ५३
४.३.२.४. परिवेशविधान ६०
४.३.२.५. छन्दोबद्धता ६५
४.३.२.६. रसाभिव्यक्ति ७७
४.३.२.७. चतुर्वर्गको चित्रण : उद्देश्य ८७
४.३.२.८. अलङ्कृत भाषा शैली ९०
४.३.२.९. नामकरण /शीर्षकीकरण ९५
४.४. महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालका महाकाव्यगत प्रवृत्ति एवम् विशेषताहरु : ९६

पाँचौ परिच्छेद

उपसंहार एवम् निष्कर्ष ९७-१००

५.१. उपसंहार एवम् निष्कर्ष ९७
५.२ सम्भावित शोध शीर्षकहरु : १००
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

चिह्न प्रयोग र संक्षेपीकृत रुप

संक्षिप्त रुप	पूर्ण रुप
अ.प्र.	अप्रकाशित
एस.एल.सी.	स्कुल लिभिङ सर्टिफिकेट
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
डा.	डाक्टर
क्र.सं.	क्रम संख्या
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
चौ.सं.	चौथो संस्करण
आ.सं.	आठौं संस्करण
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
वि.सं.	विक्रम सम्वत्
इ.पू.	इशापूर्व
पृ.	पृष्ठ
सा.प्र.	साझा प्रकाशन
सम्पा	सम्पादन

चिन्ह	अर्थ
/	वा , र
....	केही अंश छोडिएको खाली
....	क्रमशः
( )	विकल्पबोधक
' '	शीर्षकबोधक